

GÜLER DOĞAN
AVERBEK**

Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)*

Versified Dictionary (Tuhfe) as a Genre in Anatolia

*Lügat bilen olur her ilme kâbil
Kılâ'-ı cehli kal' ider lügat bil
Şâdî (16. yüzyıl)*

*Kelime bilen, her ilme sahip olabilir;
Cehaletin kalelerini kelimeler ykar, bil!*

Ö Z E T

Bu çalışmada İslâmî devir Türk edebiyatında eğitim-öğretim aracı olarak ortaya çıkan manzum sözlükler, müstakil bir tür olarak ele alınmıştır. Üç bölümden oluşan yazının birinci bölümünde Anadolu sahasındaki Türkçe ilk örneklerden başlamak üzere manzum sözlüklerin izlediği rotaya temas edilerek türün tayin edilmiş bir adının olup olmadığı sorgulanmış ve bu husus İslâm coğrafyasındaki diğer örneklerle mukayese edilmek suretiyle irdelenmiştir; Fars edebiyatında nisâb adı verilen bu türün, Türk edebiyatında tuhfe olarak isimlendirildiği, örneklerle gösterilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde manzum sözlüklerin şekil özellikleri, bölümleri, örnekler verilerek ele alınmış, ayrıca ilk ve son manzum sözlüklere dair bilgiler verilmiştir. Tuhfelerin yazım süreci hakkında kısa malumatın da yer aldığı yazının son bölümünde

ABSTRACT

In this study, the history of the bilingual/multilingual versified dictionaries in Turkish literature will be examined, starting from the first versified dictionaries produced in Anatolia. This article will comprise three sections. In the first section, the early Turkish versified dictionaries will be reviewed, and the history of the versified dictionaries in the Islamic and Turkish literature will be emphasized. Besides, it will be argued in the light of examples that the nisab form in Persian literature is named tuhfe in Turkish literature. In the second part, the features of the versified dictionaries will be discussed in detail, and information about the first and last dictionaries in verse will also be given. In the last section of the study, versified dictionaries written for different purposes will be touched.

* Makalenin Geliş Tarihi: 27.10.2019 / Kabul Tarihi: 18.11.2019.

Bu çalışma, 20-22 Haziran 2018 tarihlerinde Santa Margherita Ligure'de gerçekleştirilen 9th International Conference on Historical Lexicology and Lexicography'de sunulan "The Importance of Versified Dictionaries in Turkish Literature, and the Turkish-Arabic Versified Dictionary of Fedayî Mehmed Dede: Tuhfe-i Fedayî" başlıklı tebliğin bir bölümünün Türkçe olarak geliştirilmiş hâlidir.

** Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (gulerd@gmail.com), Orcid ID: 0000-0002-8938-1115.

ise farklı maksatlarla kaleme alınan manzum sözlüklere temas edilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER

Manzum sözlük, tuhfe, Türkçe eğitimi, yabancı dil eğitimi, Eski Türk Edebiyatı, Osmanlı dönemi ders kitapları

KEYWORDS

Versified dictionaries, tuhfe, Turkish language teaching, foreign language teaching, Ottoman Literature, textbooks of Ottoman era

Giriş

Bilindiği kadarıyla dillerinden biri Türkçe olan ilk sözlük, bugün Çin ülkesi sınırları dâhilinde bulunan Kaşgar'da yetişen Kaşgarlı Mahmud tarafından, Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla 466/1074'te yazılan Dîvânü Lugâti't-Türk adlı mensur ansiklopedik sözlüktür. Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler ise Kaşgarlı Mahmud'un eserinden üç asır sonra kaleme alınmaya başlamıştır.

Anadolu sahasında Arapça-Farsça manzum sözlüklerin yetersiz gelmesi üzerine dillerinden biri Türkçe olan sözlüklere ihtiyaç duyulmuş, bu ihtiyaç evvela mevcut sözlüklerin satır aralarına kelimelerin Türkçeleri yazılarak giderilmeye çalışılmış (Öz 2016: 49), bir müddet sonra da Türkçe-Arapça ve Türkçe-Farsça manzum sözlükler hazırlanmıştır. Anadolu sahasında dillerinden biri Türkçe olan ilk manzum sözlük, bilindiği kadarıyla, Abdullatif b. Melek'in 795/1392'de yazdığı Ferišteoğlu Lügati'dir (Muhtar 1993: 21). Bu sözlükten birkaç sene sonra 802/1399'da bilinen Türkçe-Farsça ilk manzum sözlük olan Tuhfe-i Hüsâm, Hüsâm-ı Konevî tarafından kaleme alınmıştır (Öz 2016: 56). Geleneğin son halkası Ahmed Remzi Akyürek'in 1925'te neşrettiği, Tuhfe-i Remzî adını taşıyan Türkçe-Farsça manzum sözlüktür. Bu gelenek tamamen sona erdikten sonra kaleme alınan manzum sözlük ise Dilbikulé Cizîrî'nin (Abdülkadir Bingöl) 2014'te neşredilen Nûbihara Mezinan adlı Kürtçe-Türkçe eseridir.¹

¹ Sözlük hakkında bir inceleme için bkz. M. Zahir Ertekin, "İlk Manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan," e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi Journal of Oriental Scientific Research (JOSR), 9/1 (Nisan 2017): 89-106.

Manzum Sözlüklerin Tür Adı

Tarihleri birbirine oldukça yakın ilk iki örnekten sonra, Türkçe manzum sözlükler için bir tür adı tayin edilip edilmediği sorusu akla gelmektedir. Fars diltçilerinin ve şairlerinin manzum sözlükleri, tür olarak adını, İslam coğrafyasında iki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneği olan ve Farsça-Arapça olarak Ferâhî tarafından kaleme alınan *Nisâbu's-Sıbyân*'dan alır. Bu tarz sözlüklere İran, Azerbaycan coğrafyasında ve Hint altkıtasında *nisâb* adı verilmektedir.

Yorgos Dedes, bir türün varlığından söz ediliyorsa da Fars etkisindeki sahada bu türün adının, ilk örneği olan *Nisâbu's-Sıbyân*'dan mülhem bir kelime olmasının, İslâm medeniyeti sahasında bu türe müşterek bir isim tayin edilmesine mâni olduğunu ileri sürmekte ve her kültürde en meşhur manzum sözlüğün, türe adını verdiğini söylemektedir (Dedes 2007: 239-240). Türk edebiyatındaki manzum sözlüklere bakıldığında Dedes'in haklı olduğu görülmektedir. Türkçede bu türün oluşma keyfiyeti farklılık gösterdiği için adı da *nisâb*dan farklıdır.

Tür adını tespit ederken öncelikle manzum sözlüklerin Türk edebiyatına girişindeki güzergâha bakmak doğru olacaktır. İlk örnek olan *Ferişteoğlu Lügati* şairinin, şekil hususunda Ferâhî'nin sadık bir takipçisi olduğunu söylemek zordur. Dolayısıyla manzum sözlük geleneğinin, Anadolu'da başka bir eserin yolunu takip ederek teessüs ettiğini söylemek mümkündür. Azerî şairlerden Hüsâmeddin Hasan b. Abdülmü'mîn-i Hoyî, *Nisâbu's-Sıbyân*'ın benzeri olan *Nasîbu'l-Fityân ve Nesîbü't-Tıbyân* adlı Farsça-Arapça manzum sözlüğü yazar. Bu esnada Anadolu'dadır. Belki de bu sebeple eseri Anadolu sahasında hüsnükabul görmüş ve uzun süre okunmuştur. Nitekim asırlar sonra 18. yüzyılda *tuhfe* müellifi Mustafa b. Osman Keskin şöyle demektedir:

Okudum çok lügatler dahi bir bir

Nasîbü'l-Fityân ol silk-i cevâhir (Mustafa b. Osman 2009: 37)

İpliğe dizilmiş cevherleri andıran Nasîbü'l-Fityân gibi daha pek çok lügati okudum.

Anadolu sahasında ise, Türkçe-Farsça olan eserinin sonunda kendisini bu Azerî şairle kıyasladığı için ondan haberdar olduğundan

emin olduğumuz Hüsâm b. Hasan el-Konevî, *Nasîbu'l-Fityân ve Nesîbü't-Tıbyân*'ın benzeri *Tuhfe-i Hüsâm* adlı eserini kaleme alır.

Şâhidî Türkçede bu türün geleneğe dönüşmesindeki hayati adımı, *Tuhfe-i Hüsâm*'dan etkilenecek kaleme aldığı Türkçe-Farsça manzum sözlüğü *Tuhfe-i Şâhidî* ile atar. Böylelikle Anadolu sahasında manzum sözlük geleneği 16. asrın ilk çeyreğinde tamamen yerleşmiş olur. Her ne kadar Türkçe açıklamalı sözlüklerin ilki *Ferîsteoğlu Lügati* ise de geleneğin tesisinin, *Tuhfe-i Hüsâm* ile başladığını, Şâhidî eserinde şu beyitlerle dile getirmektedir:

Hudâ şâd eyleye rûhun Hüsâm'ın
Vire cennetde a'lâsın makâmın
Getürdi nazma bunca dürr-i meknûn
Selîs ü şûh u reng-âmîz ü mevzûn
Cihânda yakdı bir şem'-i münevver
Söyünmez haşre dek nef'in görürler (Kılıç 2007: 519)

Şiirde bu kadar eşsiz, selis, şuh, rengârenk ve ölçülü inciler söyleyerek dünyada etrafını aydınlatan ve kıyamete kadar sönmeyerek insanlara faydalı olacak bir mum yaktığı için Allah, Hüsâm'ın ruhunu şad eylesin ve ona cennette en güzel makamı versin.

İhtisar ederek söylemek gerekirse Anadolu'da manzum sözlük geleneği şöyle başlamıştır: Ferâhî, Farsça-Arapça *Nisâbu's-Sıbyân*'ı yazar. Azerî şair Abdülmü'min-i Hoyî ona nazire olarak Farsça-Arapça *Nasîbu'l-Fityân ve Nesîbü't-Tıbyân*'ı kaleme alır. Hüsâm-ı Konevî de bunun benzeri olarak Türkçe-Farsça *Tuhfe-i Hüsâm*'ı yazar ve nihayet Şâhidî'nin *Tuhfe-i Hüsâm*'a nazire olarak yazdığı Türkçe-Farsça *Tuhfe-i Şâhidî* ile dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlük geleneği teessüs etmiş olur.

Gördüğümüz kadarıyla Türkçe araştırmalarda, yukarıda dile getirilen güzergâhın tesirini gösterir şekilde, bu türü *tuhfe* olarak adlandıran ilk isim, Günay Kut'tur. Kut, Anadolu'da gelişmeye başlayan Türk edebiyatını genel bir çerçevede ele aldığı makalesinde, türleri sayarken manzum sözlükler için *tuhfe* ibaresini kullanmakta (1998: 25), aynı makalenin bir başka yerinde ise "Kuruluş devrinin bir diğer özelliği de *tuhfe* adı verilen manzum lügatlerin yazılmaya başlanmış olmasıdır." demektedir. Böylece Kut, manzum sözlüklerin kuruluş devri edebiyatında önemli edebî teamüllerden biri olarak zuhur ettiğini

söylerken türün adını da tespit etmektedir (Kut 1998: 34). Kut daha sonra ulusal bir gazetede yayınlanan yazısında ise şöyle demektedir: “Bu sözlük biçimi Osmanlı İmparatorluğu’nda sıradan bir uygulamaydı ve bu tür kitaplara ‘Tuhfe’ denirdi. Sözlük anlamı ‘hediye’ demek olan ‘tuhfe,’ Türk edebiyatında edebi bir türün adıdır. Divan şairlerinin şiir şeklinde kaleme aldıkları sözlüklere ‘tuhfe’ denir” (Kut 1999). Özahtalı da Lâmi’î Çelebi’nin manzum sözlüğü üzerine neşrettiği araştırmasında, türden *tuhfe* ve manzum sözlük yazmadan *tuhfecilik* olarak söz etmektedir (Özahtalı 2004: 7, 12).

Tuhfe kelimesi lügatte, “hediye,” “armağan,” “yadigâr” anlamlarıyla karşılanmaktadır. Bu anlamlardan *yadigâr* kelimesi, manzum sözlüklerde sıklıkla kullanılmıştır. *Tuhfenin* yadigâr anlamından yani “herhangi birini veya birşeyi hatırlatacak unsur” manasından hareketle, ilk defa *tuhfe* ismini kullanan Hüsâm b. Hasan Konevî’nin -veya daha önce bir başkasının-, *tuhfe* olarak isimlendirdiği ve ezberlenmesi için yazdığı metninin, hafızalarda yadigâr olarak kalmasını arzu ettiğinden bu kelimeyi seçtiği düşünülebilir. Daha sonra yazılan *tuhfeler*de, bu eserlerin *yadigâr* olarak kalmaları mükerreren temenni edilmiştir.

Türkçenin manzum sözlükleri dikkatli bir şekilde incelenirse bu türde eser veren pek çok şairin, eserinde, bu türden *tuhfe* olarak bahsettiği sarıh bir surette müşahade edilecektir. Meseleyi vuzuha kavuşturabilmek için mevzubahis beyitlerden birkaçı burada ıktibas edilecektir. Mesela eserini Hüsâm’ın *tuhfesine* nazire olarak kaleme alan ve eserin adında da *tuhfe* kelimesini kullandığı görülen Şâhidî, türün adına şöyle işaret etmektedir:

Diledüm ki yazam bir hoşça nâme

Nazîre ola ol **tuhfe** Hüsâm’a (Kılıç 2007: 519)

Hüsâm’ın tuhfesine benzeyen hoş bir metin yazmak istedim.

Eserinin adında *tuhfe* kelimesi geçmemesine rağmen Hasan Rızâyî’nin şu beyti söylemesi, türün adının *tuhfe* olduğu yönündeki iddiamızı kanıtlar niteliktedir:

Bulupdur işbu **tuhfem** intihâyı

Hudâmuz eyledi lutf u atâyı (Turan 2012: 2990)

Yaratıcının ihsanı sayesinde işbu tuhfemi yazmayı bitirdim.

Tuhfe-i Şemsî'de ise kullanım şu şekildedir:

Ger vücûdunda olsa 'ilm ü hüner

Eyle bir **tuhfe** kâdir isen eger (Düzenli ve Turan 2016: 127)

Eğer sende ilim ve kabiliyet varsa bir tuhfe yaz!

Dürrî'nin *tuhfesine* yazılan takrizlerden birinde söylenen "tuhfe vadisi" tabiri, bu türün sahasına da işaret etmektedir:²

Tuhfe vâdisinde bu nazm-ı Güher-rîz-i nevi

Silk-i ma'nâ üzre tanzîm etdi çün dürr-i semîn (Selçuk ve Algül 2015: 141)

O, tuhfe sahasındaki bu yeni şiiri Güher-rîz'i, çok kıymetli bir inci gibi mana ipine dizdi.

Osman Keskin de *Manzûme-i Keskin* adını verdiği *tuhfesinde* şöyle demektedir:

Bu minvâl üzre **tuhfem** oldu itmâm

Didüm Manzûme-i Keskin ana nâm (Mustafa b. Osman 2009: 39)

Bu şekilde tuhfem tamamlandı, ben de ona Manzûme-i Keskin adını verdim.

Nazmü'l-Ferâ'id'de ise eserin tarihi dile getirilirken türün *tuhfe* olduğu ikrar edilmektedir:

Tuhfemin târîhini eyle bu mısra'dan hisâb

Dürr-i rîh ile aceb nâzûk düzildi bu kitâb (Çelik 2008: 123)

Tuhfemin tarihini şu mısradan hesapla: Bu kitap, kum tanesi büyüklüğündeki incilerle ne de güzel yazıldı!

Nazm-ı Dil-ârâ'da da tür adı sarıh bir şekilde dile getirilmektedir:

Sâyesinde ola **tuhfem** eşher

Eylesin Fârisî-cûyân ezber (Osman Şakir 2014: 27)

Onun sayesinde en meşhuru benim tuhfem olsun ve Farsça öğrenmek isteyenler bunu ezberlesinler.

Bu örneklerden onlarcasını daha burada kaydetmeye lüzum yoktur. Tür adı olarak *tuhfeyi* benimsedikleri anlaşılan şairler, eserlerini zaman zaman *yadigâr*, *bergüzâr*, *risâle*, *manzûme*, *nâme*, *kitâb*, *lûgat manzûmesi*,

² Çalışmada sözlüğün Farsça-Türkçe olduğu söyleniyorsa da muhtevasına bakıldığında eserin Türkçe-Arapça-Farsça olmak üzere üç dilli bir lûgat olduğu anlaşılmaktadır.

nazm, lûgat, lûgat-ı manzûme, nazm-ı lûgat, armağan, tuhfe-i manzûme gibi farklı kelimelerle de tanımlamışlardır.

16. asırdan itibaren yaygın bir biçimde *tuhfe* olarak isimlendirilen bu eserlerin tür adının edebiyat tarihlerinde ve konuyla alakalı çalışmalarda, yukarıda zikredilen istisnalar haricinde, dile getirilmemesinin ve bu konuda sorgulamalar yapılmamasının bir sebebi olmalıdır. Bu husus irdelendiğinde akla gelen ilk ihtimal *tuhfenin*, eskilerin tabiriyle “*efrâdını câmi, ağyârını mâni*” bir isimlendirme olmamasıdır. Türk edebiyatında, özellikle Anadolu sahasında, manzum sözlük dışındaki pek çok eserin adında *tuhfe* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Araştırmacıların, tür adına *tuhfe* deme hususunda ihtiyatlı davranmalarının ardındaki temel sebep, bu olsa gerektir. Ancak bu durumun, benimsenmiş bir tür adının mevcudiyetini kabullenmeye mâni olmaması gerekir. Burada dile getirilen süreç ve örnekler göz önünde bulundurulduğunda Türk edebiyatında ikidilli/çokdilli manzum sözlüklerin tür olarak *tuhfe* şeklinde isimlendirildikleri sarîh bir biçimde anlaşılmaktadır. Konuyla alakalı sonraki çalışmalarda bu iddianın etraflıca ele alınmasının, gözümüzden kaçan hususların da ortaya çıkarılmasına hizmet edeceği ve yapılacak çalışmalarla tür adı meselesinin vuzuha kavuşacağı muhakkaktır.

Tuhfelerin Şekil Özellikleri

Tuhfe türünün şekil özelliklerinden önce manzum sözlük türünün öncüsü *Nisâbu’s-Sıbyân*’ın ve *urcûzelerin* şekil özelliklerine bakmakta fayda vardır. Yayın safhasındaki bir çalışmamızda ele aldığımız üzere *nisâbların* ataları olduğunu düşündüğümüz *urcûzelerin*, mensur eserlerde olduğu gibi genellikle *besmele, hamdele, salvele*, eser sahibi ile eserin adı ve eserin yazılmasıyla ilgili bilgilerin verildiği mukaddime ile başladığı, daha sonra esas konuya geçildiği ve nihayet eserin bitişini haber veren hâtîme bölümü ile sona erdiği görülür. Bu şekil özellikleri *Nisâbü’s-Sıbyân* için de *tuhfeler* için de geçerlidir. Sekiz farklı bahrin kullanıldığı *Nisâb*’da toplam 200 beyti ihtiva eden 40 kıta mevcuttur. Şairin, eserinin adında *nisâb* kelimesini kullanması ise dinî bir kuraldan kaynaklanmaktadır. İslâm’da bir kişiye zekâtın farz olması için nisâb miktarı malının, yani 200

dirheminin olması gerekmektedir. Ferâhî, 200 beyit ihtiva etmesi sebebiyle İslâm fıkıhındaki hükme binaen eserine *Nisâb* adını vermiştir.³

Bir tür olarak *tuhfe*nin şekli özelliklerini ise okuma imkânı bulduğumuz 50'nin üzerinde *tuhfe*den hareketle şöyle ifade edebiliriz: *Tuhfeler*de birinci ve üçüncü bölümler genellikle mesnevi türünde yani *müzdevic* beyitler hâlinde kaleme alınmış, ikinci bölüm ise genellikle kaside tarzındaki kıtalardan yani fasıllardan oluşmuştur. Bu husus, konuyla alakalı çalışmalarda henüz vuzuha kavuşturulmamıştır. Beyit adedine bakarak bazı araştırmacılar kıtaların, gazel veya kaside tarzında yazıldıklarını söylerken bazıları ise beyitlerin kafiyeleştiğini belirtmekle yetinmektedirler. Ancak kasidenin Arap şiirindeki tarihine bakıldığında beyit sayısının bağlayıcı olmadığı görülmektedir. Binaenaleyh bu kıtalarda çoğunlukla tercih edilen aa, xa, xa... kafiyeleştiğine sahip nazımları, *kaside* tarzı olarak nitelendirmek isabetli olacaktır.

Mukaddime

Mukaddime adı verilen birinci bölüm, klâsik edebiyata ve *urcûze* geleneğine uygun olarak *besmele*, *hamdele* ve *salvele* ile başlar, *sebeb-i nazm* ile devam eder. Ancak inceleme fırsatı bulduğumuz *tuhfeler*den *Tuhfe-i Se-Zeban*'da *hamdele*, *salvele* ve *sebeb-i nazm* bölümlerinin 323 beyitlik *tuhfe*nin 99 ile 109. beyitleri arasında yer aldığını gördük.⁴ *Tuhfe* geleneğinde dikkat çeken isimlerden biri olan ve üç ayrı *tuhfe* kaleme alan müderris kökenli Osman Şâkir ise *Müselles-nâme*'sinde *sebeb-i nazm* eserinin sonuna almıştır.⁵

Sebeb-i nazm bölümünde şair, eseri yazma gerekçelerini sıralarken istifade ettiği kaynaklardan kendi eserinden önce kaleme alınan *tuhfeler*de gördüğü sorunlara kadar konuyla alakalı birçok meseleden bahseder, eseri nasıl vücuda getirdiğini anlatır ve genellikle bu bölümde kendi adı/mahlasıyla birlikte eserine verdiği ismi de zikreder. Osman Şâkir, üç sözlüğün mukaddimesinde, bu sahada verilmiş eserleri tenkit ederken eserlerinde kullandığı yöntemlere dair çok kıymetli bilgiler

³ Moḥammad Dabîrsîâqî, "Farâhî, Abû Naşr Badr-al-dîn Mas'ûd," *Encyclopedia Iranica* <http://www.iranicaonline.org/articles/farahi> (ET: 04.02.2018).

⁴ İlgili beyitler için bkz. Düzenli 2015: 346.

⁵ İlgili beyitler için bkz. Kaya ve Ayçiçeği 2019: 109-112.

vermektedir.⁶ Mukaddimede şairler ayrıca *tuhfelerinde* takip ettikleri yöntemi, kimi zaman kullandıkları işaretleri, genellikle gerekçeleriyle beraber izah etmeye çalışırlar.

Tuhfeyi yazmaya başlamadan evvel kendilerinden önce bu tarzda yazılmış eserleri inceleyen müellifler, kelime seçiminde Kur'ân'dan, zaman zaman *tuhfelerden*, bazan ise mensur sözlüklerden veya İslâm medeniyetinde kabul görmüş temel edebî metinlerden istifade ederler. Bu hususta belki de en zengin malzemeyi veren Aynî'dir. Aynî, *Nazmü'l-Cevâhir* adlı eserindeki kelimeleri derlerken şu kaynaklardan istifade ettiğini söylemektedir: *Seb'atü Ebhûr, Misbah, Esâs, Kâmûs, Ahterî, Vankulu, Ferheng, Deşîşe, Burhân, Nimetullah, Sürûrî, Karapîrî, Babus*.⁷ Hasan Rızâyî *Kân-ı Ma'ânî* adlı *tuhfesinde* *Tuhfe-i Şâhidî*'deki kelimeleri kullandığını, ayrıca *Uknûm-ı Acem*'den de kelime derlediğini söylemektedir.⁸ Dürrî'nin ise *Güher-rîz*'inde *Nuhbe-i Vehbî* ile *Tuhfe-i Vehbî*'den istifade ettiği açık bir şekilde görülmektedir.⁹ Çelebizâde Ali İlmî de *tuhfesini* yazarken Mütercim Asım'ın *Burhân-ı Kâtı*' tercümesinden ve Şeyhülislâm Esad Efendi'nin *Lehçetü'l-Lügat* adlı sözlüğünden istifade ettiğini dile getirmektedir.¹⁰ Abdülmezzîdâde Hâfız Efendi ise *tuhfelerden* Şâhidî, Feriştioğlu ve Şeyh Ahmed'in eserlerini bildiğini söyledikten sonra Cevherî'nin sözlüğünden ve *Ahterî-i Kebîr*'den istifade ettiğini dile getirir.¹¹ Sünbülzâde Vehbî de *Nuhbe-i Vehbî*'yi kaleme almadan evvel 120 eseri gözden geçirmiştir.¹² Şâhidî'nin, küçük yaşlarda pek çok manzum lügat okuduğu, *Tuhfe-i Hüsam*'ın da bunlardan biri olduğu¹³ konunun araştırmacılarının malûmudur. Ahmed Resmî de *tuhfesinde* pek çok lügati okuduğunu ve okuttuğunu söylemektedir.¹⁴ Mustafa b. Osman

⁶ Örnek için bkz. Özkan 2013: 428-462.

⁷ İlgili beyitler için bkz. Aksoy 1959b: 13.

⁸ İlgili kısım için bkz. Turan 2012: 2951.

⁹ İlgili beyitler için bkz. Selçuk ve Algül 2015: 151-152.

¹⁰ İlgili beyitler için bkz. Gözitok 2016b: 140-141.

¹¹ İlgili kısım için bkz. Yakar 2009: 1008.

¹² İlgili beyitler için bkz. Civelek 2000: 288-289.

¹³ İlgili ifade için bkz. Kılıç 2007: 518.

¹⁴ İlgili kısım için bkz. Kaya 2017: 129.

Keskin ise *Manzûme-i Keskin* adlı *tuhfesinde* evvela *Tuhfe-i Şâhidî*'yi ezberlediğini ve sonra lügatler okuduğunu söylemektedir.¹⁵

Mukaddime bölümünde *Miftâh-ı Lisân* gibi methiye (Çınar 2007) ve *Nazm-ı Dil-ârâ* gibi münacat¹⁶ ihtiva eden *tuhfeler* de mevcuttur.

Sözlük kısmı

Tuhfelerin ikinci bölümü olan sözlük kısmı, muhtelif sayıda kıtadan oluşur. Kıtaların sayısını, eseri nazmeden tayin etmektedir. Kıtalar gibi beyit sayıları da değişkendir. Takip edilen usule göre kıtaların bahir ve vezinleri, birbirlerinden bağımsızdır. Şairlerin kimi zaman aynı vezni farklı kıtalarda kullandıkları da görülmektedir. *Tuhfe* geleneğinin Farsçadaki öncüsü Ferâhî'nin üslubuna benzer bir şekilde her kıtanın vezni bir mısradan aynen tekrarlanır ve zaman zaman beytin diğer mısraı, o veznin bahrini ve teknik özelliklerini bildirir. Vezin beytinin bir öncesinde veya hemen sonrasında, çoğunlukla nasihat ihtiva eden bir, bazen iki beyit yer alır. Bu beyit, Ferâhî tarzında âşıkâne ifadeler ihtiva ederken *tuhfelerde* çoğunlukla dinî zemine oturan, nasihat ifade eden bir ibareyi havidir. Ferâhî'nin eserinde bu türden beyitler, kıtaların başında yer aldığı hâlde *tuhfelerdeki* teamül; vezin, nasihat ve tercüme havi beyitlerin kıtanın en sonunda yer alması şeklinde oluşmuştur. Ancak Şâhidî ve Lâmi'î Çelebi gibi bazı şairlerin *tuhfelerinde* Ferâhî'nin tarzına uydukları görülmektedir.¹⁷ Bazı sözlüklerde bu beyitte veya bu beyitten hemen önce veya sonra, bir mısraı kaynak dilde, bir mısraı ise hedef dilde onun karşılığı olarak yazılmış cümleler, ibareler bulunur. Bu hemen her *tuhfede* karşılaşılan bir uygulamadır, gelenek hâlini almıştır. Üç dilli sözlüklerde de genellikle aynı cümle veya ibarenin üç mısradan karşılıklarının yer aldığı görülür. Aksoy'a göre bu uygulamanın temel amacı sözlük kısmındaki yeknesaklığı, sıkıcılığı kırmaktır (1959b: 218).

Hâtîme

Hâtîme olarak adlandırılan son bölüm ise genellikle mukaddime gibi mesnevi türünde kaleme alınır ve eserin bittiğini haber verir. Bu bölümde

¹⁵ İlgili kısım için bkz. Mustafa b. Osman 2009: 37.

¹⁶ Örnekler için bkz. Osman Şakir 2014: 32-33; Kaya ve Ayçiçeği 2019: 64-65.

¹⁷ Örnek için bkz. Öztahtalı 2004; Kılıç 2007.

eserin adı bazan tekrar zikredilir, dua ve tarih ile eser son bulur. Bazı *tuhfeler*de hâtime, mukaddimenin son tarafında birkaç beyit olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bazı *tuhfeler*de ise hâtimenin akabinde ayrıca ebced hesabını anlatan bir bölümün daha yer aldığı görülür.¹⁸

Tuhfelerde görülen nazım şekilleri

Tuhfelerin kâhir ekseriyetinin, bu genel çerçeveye uyduğunu söylemek mümkündür. Ancak daha önce neşrettiğimiz *Tuhfe-i Fedayî*'de de olduğu gibi bazı *tuhfeler*de, kıtalar nazmedilirken kaside türünün hiç kullanılmadığı, *tuhfenin* tamamının mesnevi türünde yazıldığı görülmekte,¹⁹ bazı *tuhfeler*de ise muhammes, müstezad, terkîb-bend, rubâî, musammat gibi nazım şekillerine rastlanmaktadır.²⁰ Ayrıca Öz, Bahâüddin ibn Abdurrahman el-Magalkaravî'nin *U'cûbetü'l-Garâyib fî Nazmî'l-Cevâhiri'l-Acâyib* adlı *tuhfesinde* müstezad ve terkib-bend bulunduğunu bildirmektedir (2016: 96). Musammatlara ise bu türe uygun veznin kullanıldığı pek çok *tuhfede* rastlamak mümkündür. Azımsanmayacak sayıda *tuhfenin* kıtalarının mesnevi ve kaside türü karışık olarak nazmedildiği görülmektedir²¹ Ayrıca türün ilk örneği olan *Nisâb*'da ve Türkçedeki ilk örnek *Ferîşteoğlu Lügati*'nde olduğu gibi mensur mukaddime ihtiva eden *tuhfeler* de vardır.²² Magalkaravî'nin yukarıda zikredilen *tuhfesi* de mensur mukaddime ihtiva etmektedir (Öz 2016: 89). *Nazmü'l-Cevâhir*'in mukaddimesiyse manzum ve mensur olarak tertip edilmiştir.

Alfabetik düzen sorunu

Manzum sözlükler, anlamı aranan bir kelimenin karşılığının bulunması için kaleme alınmadıklarından böyle bir amaca hizmet etmemişlerdir. Bu eserler, mensur sözlükler gibi referans eserler değildir. Manzum sözlüklerde temel amaç, şiirin sağladığı imkânlardan

¹⁸ Örnekler için bkz. Kılıç, 2007: 546; Fedayî 2019: 61; Düzenli 2015: 362; Mustafa b. Osman 2009: 75-76; Kara Kütükçü 2017: 133-134; Gözitok 2016b: 137-138; Kartal 2003.

¹⁹ Örnek metin için bkz. Turan 2012: 2939-2992.

²⁰ Örnekler için bkz. Ölker, 2009: 867; Gülhan 2010: 209; Çelik 2008.

²¹ Örnek için bkz. Düzenli 2015: 338-363.

²² Örnekler için bkz. Yûsuf Hâlis 2006; Düzenli 2015: 338; Gıynaş 2016; Çubukçu 2004: 20-21; Kartal 2003: 80-81; Boran 2016: 92.

faydalanarak talebinin yabancı kelime bilgisi kazanmasını temin etmektir. Ancak bazı *tuhfeler*de kelimeleri ve anlamlarını ihtiva eden ikinci bölümün kıtalarının, kafiyelerine göre alfabetik olarak tanzim edildiği görülmektedir.²³ İncelediğimiz *tuhfeler*den sadece Hasan Rızâyî'nin *Kân-ı Ma'ânî* adlı sözlüğü, kelimeye göre alfabetik olarak tanzim edilmiştir. Oldukça zor olan bu yöntem için, söz konusu *tuhfenin* şairi Farsçada kullanılmayan sekiz harfi sözlüğüne dâhil etmediğini söyleyerek harfleri saymakta, *tuhfeyi* kullananların kelime bulmada zorlanmamaları için bu usulü takip ettiğini belirtmektedir.²⁴ Çoğunun alfabetik olarak tanzim edilmemesinin yanısıra *tuhfeyi* oluşturan kıtaların da genellikle konulara göre düzenlenmediği görülür. Ancak nadir de olsa bazı eserlerde, şairlerin bu tarz bir ayrıma riayet etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Mesela *Tuhfetü'l-Hâfız* adlı eserde bölümler fiil çekimlerine ve konularına göre tasnif edilmiştir.²⁵ Yegâne Türkçe-Almanca *tuhfe* olan *Almanca Tuhfe*'de ise metnin hemen tamamının konu tasnifine tâbi tutulduğu görülür. Ancak müellif Şerefeddin Paşa, söz konusu eserde vezni lafzen ifade etmesine rağmen konu tasnifinin de getirdiği zorluk sebebiyle vezne riayet etmekte zorlanmıştır (Şerefeddin Paşa 1916).

Tuhfe türüne yön veren eserler

Tuhfeler incelendiğinde açıkça görülmektedir ki büyük ölçüde *Nisâbu's-Sıbyân*'ın şekli özelliklerine sahip olan *Tuhfe-i Şâhidî*, Türk edebiyatında *tuhfe* türünde eser verenlerin şeklen en çok örnek aldıkları sözlüktür. *Tuhfe-i Şâhidî*, kendisinden sonra kaleme alınan, Farsçayı veya diğer dilleri ihtiva eden tüm *tuhfeler* üzerinde oldukça müessir olmuş ve çoğu zaman bu durum bizzat şair tarafından eserde ikrar edilmiştir. Şairinin Mevlevî olması dolayısıyla Anadolu'da asırlardan beri hâkimiyet alanı bulan Mevlevîlik kültürünün, *tuhfelerin* yazılmasında itici güçlerden biri olduğunu söylemek hata olmayacaktır (Doğan Averbek 2019: 310).

²³ Örnekler için bkz. Doğan 2016; Yûsuf Hâlis 2006; Yakar 2009; Osman Şakir 2014; Tanyıldız 2013; Düzenli 2015; Gözitok 2016a; Boran 2016; *Nazmü'l-Cevâhir*; *Tuhfe-i Nushî*.

²⁴ Söz konusu ifade için bkz. Turan 2012: 2951; Eken 2015.

²⁵ İlgili kısım için bkz. Düzenli 2015: 338-363.

Şâhidî'den sonra en çok örnek alınan isim ise *tuhfe* türünde iki ayrı eser kaleme almış olan Sünbülzâde Vehbî'dir.

Tuhfelerin boyutları

Tuhfelerin boyutları oldukça farklılık arz etmektedir. Nazîm mahlasıyla Türkçe şiirler de yazan Arnavut şair Nezîm Frakulla'nın 10 beyitten oluşan ve 60 Türkçe kelime ve ibarenin Arnavutça karşılığının yer aldığı "Der Beyân-ı Türkî ma'a Lisân-ı Arnabud" notuyla kaydettiği Türkçe-Arnavutça *manzum sözlük* hacmi en küçük *tuhfe*dir (Doğan Averbek 2018b: 226-227). Tespit edebildiğimiz kadarıyla hacim olarak buna en yakın *tuhfe*, 79 beyitten oluşan ve Refî'-i Kâlâyî tarafından kaleme alınan *Manzûm Lugât-i Ermeniye* adlı Türkçe-Ermenice eserdir.²⁶ Hacmi küçük *tuhfelerden* bir diğeri ise Halîmî'nin 84 beyit ve dört kıtadan oluşan, 250 civarında Farsça kelimenin Türkçe karşılığını ihtiva eden *Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga* adlı eseridir.²⁷ En uzun manzum sözlük ise Dilbikülé Cizîrî'nin, 3297 beyitten oluşan, 8268 Türkçe kelimenin Kürtçe karşılığını havi *Nûbihara Mezinan* adlı eseridir (Ertekin 2017: 89-106).

Tuhfelerin boyutlarına paralel olarak ihtiva ettikleri kelime sayıları da oldukça değişkendir. Şairler, bazı istisnalar dışında, *tuhfelerine* kaç kelime dercettiklerini belirtmemişlerdir.

Tuhfelerde karşılaşılan zorluklar

Tuhfe türünde eser verenlerin karşılaştığı en büyük problemlerden biri, vezin ve kafiye zaruretidir. Vezin veya kafiye sebebiyle şair, bir kelime için her zaman istediği anlamı verememektedir. *Tuhfelerin*, dönemlerine göre arkaik kelime ihtiva etmelerinin sebeplerinden biri de bu olmalıdır. Arkaik kelime bulmada sıkıntı çektiklerinde veya bunların anlaşılmayacağı endişesini taşıdıklarında ya da vezin zarureti sebebiyle şairlerin, bazan hedef dildeki kelimenin karşılığını Türkçe değil, yerleşmiş Arapça, Farsça veya sair dillere ait kelimelerle verdikleri müşahade edilmektedir.

26 Metin için bkz. Dankoff vd. 1996.

27 Metin için bkz. Kaçar 2017: 131-146; Kaplan 2017: 213-236.

Müelliflerin farklılaşma çabaları

Tuhfe yazarların, eserlerini farklılaştırabilmek amacıyla farklı yöntemler denedikleri görülmektedir. Bu durumdaki eserlerden biri de *Güher-rîz* adlı *tuhfe*dir. Eserinin “inci saçan” anlamındaki adından da anlaşılacağı üzere eserinde edebî üslûp gözetme iddiası bulunan şair, kıta başlıklarında Arapça veya Farsça nasihatlerin yanısıra kıtayla ilgili bilgiler vermiş ve başlıkları mısra şeklinde yazmıştır.²⁸

Tuhfe şairleri zaman zaman kendilerinden önceki şairlerle boy ölçüşmekten veya onların beğenisini ummaktan da geri durmamışlardır. Dürri şöyle demektedir:

Hünerverân-ı zamân nazmına eder gıpta

Olaydı Vehbî vü Aynî ederdi istihsân (Selçuk ve Algül 2015: 142)

Zamanın hüner sahipleri şiirine gıpta eder, Vehbî ile Aynî yaşasalar dı beğenilerini dile getirirlerdi.

Tuhfelerin zaafı, getirilen eleştiriler

Tuhfelerin dikkat çeken özelliklerinden biri, eldeki nüshaların pek çoğunda vezin hatalarının fazla olmasıdır. Bu durumun çok farklı sebeplerinin olacağı muhakkaktır. En başta da müstensihlerin dikkatsizliği veya yeterli donanımına sahip olmamaları akla gelmektedir. Ne var ki bazı şairler, kendi *tuhfelerinde* veya başkalarının *tuhfelerinde* vezin hatası bulunduğunu dile getirmektedirler. Mesela Türkçe-Rumca bir *tuhfe* kaleme alan ve daha sonra ona zeyl yazan Osman Nûrî, eserinde şöyle demektedir:

Nâ-mevzûn idi bazı buhûrunda da evzân

Ta'bîrde dahi var idi noksân hemân (Ölker 2013: 2014)

Bazı bahirlerdeki vezinlerde hatalar olduğu gibi tabirlerde de eksiklikler vardı.

Tuhfelerdeki meselelerden biri de müstehcen ifadelerdir. Çocuklar için yazılan bu eserlerde, müstehcen kelimelerin yer almasının, muhtemelen bazı müstensihler tarafından hoş karşılanmadığı ve söz

²⁸ Metin için bkz. Selçuk ve Algül 2015: 133-164. Diğer başlıkları mısra şeklindeki *tuhfeler* için bkz. Tanyıldız 2013; Yûsuf Hâlis 2006; Gözütok 2016; Aksoy 1959; Kartal 2003; Yurtseven 2003: 73-74.

konusu mısra ya da beyitlerin istinsah edilmediği görülmektedir. Bu konuyla ilgili örnekler için *Tuhfe-i Fedayî*'nin nüshalarına bakmak yeterli olacaktır (Fedayî 2019: 19-20). *Se-Zebân*'ın müellifi Şeyh Ahmed-i Antakî de eserini oluştururken istifade ettiği manzum sözlüklerde yer alan müstehcen kelimelere eserinde yer vermediğini ifade etmektedir (Ölker ve Duyar 2013: 29).

Farklı Amaçlarla Kaleme Alınan *Tuhfeler*

Nisâbu's-Sıbyân'ın ortaya çıkış sebebi ve Anadolu'da benzerlerinin yazılmasındaki temel amaç her ne kadar küçük çocukların eğitim-öğretimine matuf olsa da *tuhfelerin* ileriki yaşlarda da istifade edilen eserler olması, nâzımları tarafından temenni edilmiştir. Mesela Mes'ûd Lutî Efendi, *tuhfesinde* şöyle demektedir:

Mübtedî etfâle gerçi tuhfe dest-âvîzdür

Müntehîler dahi itsünler fevâid iktisâb (Tanyıldız 2013: 68)

Tuhfe, eğitime yeni başlayan çocuklara hediye olsa da ileriki yaşlardakiler de faydalansınlar.

Tuhfeler arasında yazılış amacı farklı olanlar da mevcuttur. Bunlardan biri de marifet izhar etme amacıyla kaleme alınan *Kân-ı Ma'ânî* adlı *tuhfedir*. Bütün unsurları, *elsine-i selâse* dâhilinde olmayan *tuhfelerin* ise eğitim-öğretim amacından ziyade farklı maksatlarla kaleme alınmış lügatler oldukları anlaşılmaktadır.

Elsine-i selâse geleneği dışındaki manzum sözlüklerin yazılış amaçları

Eldeki bulgulara göre Arnavut, Boşnak, Bulgar, Ermeni, Kürt ve Rum dillerinde kaleme alındığı anlaşılan bu *tuhfelerden*, Türkçe-Rumca manzum sözlük olan *Tuhfetü'l-Uşşâk*'ın yazılış tarihini belirttiği beytinde Ahmed Fevzî Kîsedârzâde *tuhfesini*, ünlenmesi ve dostlarına eğlence olması amacıyla yazdığını ifade eder:

Alup hâme ele Fevzî didüm târîhini böyle

Murâdum bu bula şöhet ola yârâna eğlence (Ölker 2009: 861)

Fevzî, kalemi ele alıp tarihini yazdım, arzum odur ki bu kitap ünlensin ve dostlara eğlence olsun!

Bir diğer Türkçe-Rumca *tuhfe* olan *Liğat-i Rumiye* ise “görülen lüzum üzerine” kaleme alınmıştır (Dedes 2007: 258). *Tuhfesindeki* eksik yönleri gidermek için bir zeyl yazar Hanyalı Nûrî, ilk *tuhfesini* yazma sebebinden uzun uzadıya bahseder ve *tuhfesini* Yunan Rumcasına ilgi duyanların istifade etmesi için yazdığını söyler (Kappler 1996: 102-104). Bilindiği kadarıyla Türkçe-Boşnakça kaleme alınmış tek *tuhfe* olan *Makbûl-i Ârif*’te Muhammed Hevâ’î, daha önce hayal dahi edilmemiş bir risale yazma arzusunu dile getirerek Bosna dilinde bir sözlük tertip ettiğini söyler (Hevai 2001). Türkçe-Arnavutça *tuhfe Dürre-i Manzûme*’de ise şair, eserini yazma sebebini anlattığı bölümde Arnavutça konuşulan İşkodra’ya gelen askerlerin Arnavutça bilmediklerini, İşkodra halkının ise çoğunun Türkçe bilmediğini söyler ve daha önce bu dilde bir *tuhfe* yazılmadığını ileri sürerek bu işi uhdesine aldığını dile getirir:

Bu nutk-ı beldet-i İskenderiyye
 Lisân-ı Arnabud üzre mebniyye
 Gelen asker bu dilde anlayan yok
 Dahi bizden bilen Türkî degül çok
 Bu dilde olmamışdur bir risâle
 Düşündüm fikrûme kıldum ihâlê (Rossi 1951: 118)

Tuhfelerin dillerinin seçimi, şüphesiz kültürel etkileşimle doğrudan ilgilidir. Bu sebeple kültürel etkileşimin taraflarındaki değişiklik, *tuhfelerde* de müşahade edilmektedir. 19. asır ve sonrasında nazmedilen Batı Avrupa dillerindeki *tuhfelerden* Fransızca olan *tuhfenin* şairine göre esas olan *elsine-i selâsedir*, ancak Fransızca da sonradan revac bulmuştur. Ecnebi fende tahsil zaruret hâline gelmiştir, eğitim dili olduğu için Fransızcayı öğrenmek zaruridir, icatların çoğalmasıyla da Fransızca yazılanları öğrenmek için bu kelimeleri bilmek önem kazanmıştır (Yûsuf Hâlis 2006: 66-67). Türkçe-Almanca *tuhfede* ise müellif mensur mukaddimesinde eserini yazma sebebini açıklarken Osmanlı Devleti ile Almanya arasında artan ilişkilere işaret ederek Osmanlı ve Alman milletlerinin birbirlerinin dillerini bilme zorunluluğundan bahseder ve buna binaen Almanca öğrenmek isteyenler ve okul çağındaki gençler için manzum sözlüğünü kaleme aldığını söyler (Şerefeddin Paşa 1916: 3). Kaleme alınan son manzum sözlüğün müellifi ise Türkiye’de yaşayan Kürt ailelerin çocuklarının anadillerinden uzaklaşmasına mâni olmak için

Kürtçe-Türkçe manzum sözlük kaleme aldığını dile getirmektedir (Cizîrî 2014).

Son dönemde ortaya çıkan, özellikle Almanca, Fransızca ve Kürtçe *tuhfe* örneklerinde görüldüğü gibi, eserin kaleme alınma sebebinin farklılaşmasına paralel olarak *tuhfe* şairlerinin genellikle muallim kökenli olması özelliği de değişikliğe uğramıştır. Fransızca *tuhfenin* nâzımı mütercim, Almanca *tuhfenin* nâzımı asker hekim, Kürtçe *tuhfenin* müellifi ise devlet memurudur.

Sonuç

Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında ve özel öğretim faaliyetlerinde aktif olarak kullanılan, Osmanlı eğitim sisteminin en temel derslerinden lügat ilminde okutulan *tuhfeler*, daha önceki çalışmalarımızda da dile getirildiği gibi, akademik çalışmalarda ilk zamanlarda hak ettiği alakayı görmemiştir. Çalışmalarımızın gösterdiğine göre Ferâhî ile başlayan manzum sözlük türünde en çok eser verilen dil, Türkçe olmalıdır. Ancak özellikle Türkçe açıklamalı *tuhfeler*, yurttaki çalışmalarda uzun süre ihmal edilmiş, uluslararası sahada da, *nisâblar* hakkındaki pek çok çalışmada bu türün Türkçe versiyonlarından pek bahsedilmemiş veya dillerinde biri Türkçe olan manzum sözlükler çok fazla çalışmaya konu olmamıştır. Bu ilgisizlik, son yıllarda kırılmış ve Türk edebiyatında gerek lisansüstü tezler gerek makale veya kitap neşri olarak *tuhfe* alanındaki çalışmaların sayısında dikkat çekici bir artış görülmüştür. Daha önce neşrettiğimiz “Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası” adlı çalışmamızda bu husus sarih bir şekilde ortaya çıkmıştır. Türkçe akademik çalışmalarda son zamanlarda görülen bu ilginin, uluslararası alana da yansımalarının, *tuhfelerin* diğer dillerdeki manzum lügatlerle ilişkisini tahlil etmede fayda sağlayacağı muhakkaktır.

Tuhfe geleneğinde, şairlerin zaman zaman yazdıkları *tuhfede* gördükleri eksiklik veya hataları gidermek için veya *tuhfelerini* ikmal etmek için zeyl yazdıkları görülmektedir (Ölker 2013: 2014). Ayrıca anlaşılmayan hususları açıklığa kavuşturabilmek için bazı *tuhfelere*, sonraki dönemlerde şerhler yazılmıştır. Muhtelif kütüphanelerde birden

fazla *tuhfeyi* ihtiva eden pek çok *tuhfe* mecmuasının bulunması, farklı amaçlarla kullanılmak üzere bu eserlerin biraraya getirtilerek istinsah ettirildiğini göstermektedir. Ayrıca bazı *tuhfeler*, tazmin edilmiş (Öztürk 2012: 197-220), bazılarına ise nazire yazılmıştır.

Bu sahada yaptığımız çalışmalarda dikkatimizi çeken bir hususu da burada dile getirmek isteriz. Manzum sözlüklerin işlevlerini kaybetmesi üzerine, daha önce manzum sözlüğü sebebiyle adı geçen Ahmed Remzi Akyürek, Türkçe-Arapça *tuhfeler* arasında özel bir yeri olan *Nuhbe-i Vehbî* ile bu sözlük için Yayaköylü Ahmed Reşîd tarafından yazılan şerhte geçen Arapça ve Farsça kelimelerin indeksini hazırlamıştır. *Üslûb-ı Mergûb* adını taşıyan bu indeks tarafımızca bir tebliğde ele alınmıştır. Ayrıca yine Sünbülzâde Vehbî'nin kaleme almış olduğu *Tuhfe-i Vehbî* adlı Türkçe-Farsça manzum sözlük ve şerhi için de bir indeks hazırladığı, Akyürek'ten bahseden kaynaklarda bildirilmektedir. Akyürek, bu iki fihrist ile işlevlerini kaybeden sözlüklerin kullanılmaya devam etmelerini sağlamak istemiştir.

Son dönemde yapılan çalışmaların kâhir ekseriyetinde, eserlerde kullanılan *tuhfe* kelimesine atıf yapılmış ancak Türk edebiyatında manzum sözlüklerin tür adı tespit edilmemiştir. Bu çalışma ile bu türün adının *tuhfe* olması gerektiği, *tuhfeler*den verilen örneklerle tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yapılan çalışmalarda Ferâhî'nin eserinin öncesinin izinin sürülmediği görülmektedir. Oysa ki *nisâb/tuhfe* türleri için bu bir ihtiyaçtır. Arap şiirinin neşet ettiği kaynak olan *recez*den türeyen *urcûzeler*, İslâm eğitim kurumlarının temel kitaplarını vücuda getirmede yoğun bir şekilde tercih edilmiştir. *Nisâb* türünün ve dolayısıyla *tuhfe* türünün *urcûzeler* ile bağının daha somut şekilde ortaya konması elzemdir.

Bizden önce bu sahada yapılan farklı çalışmalarda, dillerinden biri Türkçe olan 30 ila 70 manzum sözlükten söz ediliyorken bu çalışma esnasında Türkçe manzum sözlük sayısının 100'ün üzerinde olduğu tespit edilmiş ve bunlardan, hakkında herhangi bir çalışma yapıldığı tesbit edilenler, yapılan çalışmaların listesi ile birlikte yukarıda adı geçen bibliyografyaya dâhil edilmiştir. Şu ana kadarki gelişmelerden, manzum sözlüklerin sayısının koleksiyon ve kütüphane taramalarıyla çok daha yukarıya çıkacağı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- AKSOY, Ömer Asım (1959a), "Şeyh Ahmed ve Nazmü'l-Leâl," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 205-248.
- AKSOY, Ömer Asım (1959b), *Hasan Aynî ve Nazmü'l-Cevâhir*, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları.
- BORAN, Uğur (2016), "Sözlükçülük Geleneğimize Umumi Bir Bakış ve Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Fevzî," *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası* 28/1, 73-154.
- CİVELEK, Yakup (2000), "Sünbülzâde Vehbî ve 'Nuhbe-i Vehbî' Adlı Manzum Arapça-Türkçe Sözlüğü," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 275-297.
- ÇELİK, Erol (2008), "Mezîd-Zâde Ayıntabî Nazmü'l-Ferâid: Metin, Sözlük, İndeks, Tıpkıbasım," Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇINAR, Bekir (2007), *Miftâh-ı Lisân: Manzum Türkçe-Fransızca Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇUBUKÇU, İsmail (2004), "Menâzîmü'l-Cevâhir: İnceleme-Metin-Sözlük," Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEDES, Yorgos (2007), "Lugat-i Rumiye: A Turkish-Greek Versified Glossary from the Late Ottoman Period: Serious Learning or a Bit of Fun on the Side?" *Journal of Turkish Studies*, 31/1, 237-280.
- DİLBİKÜLÉ CİZİRÎ (2014), *Nûbihara Mezinan*, İstanbul: Nubihar Yayınları.
- DOĞAN, Hasan (2016), "Budinli Cihâdî ve Teşrîh-i Tıbâ' İsimli Türkçe-Arapça Manzum Sözlüğü," *Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature* 2/4, 16-32.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2018a), "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 21, 85-114.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2018b), "Türkçe-Arnautça Manzum Sözlük Dürre-i Manzûme'nin Bilinmeyen İki Nüshası," *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12, 223-242.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2019), "Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'nin Nuhbe-i Vehbî ve Şerhi için Hazırladığı Üslûb-ı Mergûb Adlı Fihrist," *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi 2019 Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Yaygın Eğitim ve Kültür Derneği (YEKDER), 301-317.

- DÜZENLİ, Mesut Bayram (2015), *Tuhfe-i Se-Zeban: İnceleme, Tenkitli Metin, Tıpkıbasım, Sözlük*, İstanbul: Erguvan Yayınevi.
- DÜZENLİ, Mesut Bayram ve Muhittin Turan (2016), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şemsî," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42, 122-154.
- EKEN, Ramazan (2015), "Hasan Rızâyî'nin Kân-ı Ma'ânî Adlı Manzum Farsça-Türkçe Sözlüğü," Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERTEKİN, M. Zahir (2017), "İlk Manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük: Nûbihara Mezinan," *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, 9/1, 89-106.
- FEDAYÎ MEHMED DEDE (2019), *Tuhfe-i Fedayî*, haz. Güler Doğan Averbek, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- GIYNAŞ, Kamil Ali (2016), *Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân: Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, İstanbul: Asur Yayınları.
- GÖZİTOK, Mehmet Akif (2016a), *Çelebizade Ali İlmî ve Nazm-ı Bedî': Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Erzurum: Mim Yayınları.
- GÖZİTOK, Mehmet Akif (2016b), "Manzum Sözlük Geleneğimizin Kayıp Halkası: Nazm-ı Bedî'," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 55, 127-148.
- GÜLHAN, Abdülkerim (2010), "Şeyh Ahmed ve Manzum Sözlüğü Nazmü'l-Leâl," *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks* 2/2, 202-226.
- KAÇAR, Irmak (2017), "Lutfullah Halîmî'nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga," *Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature* 3/2, 131-146.
- KAPPLER, Matthias (1996), "Fra religione e lingua/grafia dei Balcani: i musulmani grecofoni (XVIII-XIX sec.) e un dizionario rimato ottomano-greco di Creta," *Oriente Moderno* 15/76, 79-119.
- KARA KÜTÜKÇÜ, Nimet (2017), "Geleneksel Bir Manzum Sözlük: Tuhfe-i Şâdî," *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/7, 114-151.
- KARTAL, Ahmet (2003), *Tuhfe-i Remzî: Manzum Farsça Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYA, Hasan (2017), "Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridî Adlı Manzum Sözlüğü," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51, 119-142.

- KAYA, Hasan ve Bünyamin Ayçiçeği (2019), *Müsellesnâme: Osman Şâkir'in Manzum Sözlüğü*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- KILIÇ, Atabey (2007), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî: Metin," *Turkish Studies* 2/4, 516-548.
- KUT, Günay (1998), "Anadolu'da Türk Edebiyatı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. 2, İstanbul: IRCICA, 21-68.
- KUT, Günay (1999), "Dedelerimiz Frenkçe'yi Şiirle Öğrenirdi," *Hürriyet Gazetesi*, 18 Ekim 1999.
- MOHAMMAD DABİRSİÂQİ. "Farāhī, Abū Naşr Badr-al-dīn Mas'ūd," *Encyclopedia Iranica* (<http://www.iranicaonline.org/articles/farahi>) (ET: 04.02.2018).
- MUHAMED HEVAİ USKUFİ (2001), *Makbûl-i 'Arif: Potur Tahidiya*, Tuzla [Bosna-Hersek]: Općina Tuzla Behram-begova biblioteka, Narodna i univerzitetska biblioteka.
- MUHTAR, Cemal (1993), *İki Kur'an Sözlüğü: Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kânûn-i İlâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- MUSTAFA B. OSMAN KESKİN (2009). *Manzume-i Keskin*, haz. Atabey Kılıç, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- OSMAN ŞAKİR BOZOKİ (2014), *Nazm-ı Dil-ârâ: Farsça-Türkçe Manzum Lûgat*, haz. Necip Fazıl Duru, Abdullah Eren, Ankara: Altınpost Yayınları.
- ÖLKER, Gökhan (2009). "Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü'l-Uşşâk," *Turkish Studies* 4/4, 856-872.
- ÖLKER, Gökhan (2013). "Lugât-ı Manzûme-i Nûriye Berây-ı Terceme-i Lisân-ı Rumiye Üzerine," *Turkish Studies*, 8/9, 2007-2019.
- ÖLKER, Gökhan ve Hidayet Duyar (2013), *Se-Zebân: Üç Dilli "Arapça-Farsça-Türkçe" Manzum Sözlük*, Konya: Palet Yayınları.
- ÖZ, Yusuf (2016), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, 2. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZKAN, Ferudun Hakan (2013), "Bozoklu Osman Şâkir ve Şehdû Elfâz'ı," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/26, 428-462.
- ÖZTAHTALI, İbrahim İmran (2004), *Lâmi Çelebi ve Lugat-ı Manzumu*, İstanbul: Gaye Kitabevi.

- ÖZTÜRK, Tuncay (2012), "Lebîb Mehmed Efendi'nin Tuhfe ve Nuhbe'ye Tazmînâtı: Metin," *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1, 197-220.
- ROSSI, Ettore (1951), "Un Inedito Lessico Rimato Turco-Albanese Composto A Scutari Nel 1835," *Rivista Degli Studi Orientali* 26, no 1/4, 114-123.
- SELÇUK, Bahir ve Mesut Algül (2015), "Çocuklar İçin Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Dürri'nin Güher-Rîz'i," *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature* 1/2, 133-164.
- TANYILDIZ, Ahmet (2013), *Tuhfe-i Lutfî:Türkçe-Farsça Manzum Sözlük*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- TURAN, Muhittin (2012), "Hasan Rızâyî ve Kân-ı Ma'ânî İsimli Manzum Sözlüğü," *Turkish Studies* 7/4, 2939-2992.
- YAKAR, Halil İbrahim (2009), "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Nazm-ı Ferâ'id," *Turkish Studies* 4/4 995-1024.
- YÛSUF HÂLÎS (2006), *Miftâh-ı Lisân: Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük*, haz. Mehmet Kırbıyık, İstanbul: Beşir Yayınevi, 2006.

